

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF SURROGACY IN UKRAINE AND ABROAD

Ахмедова А.О.,
студентка II курсу
міжнародно-правового факультету
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена вивченню проблемних питань правового регулювання організації та діяльності інституту сурогатного материнства в національному та закордонному законодавстві. Інститут сурогатного материнства як складова частина репродуктивної медицини нате- пер є одним із головних способів лікування безпліддя, за допомогою застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Аналізу піддаються питання, пов'язані з особливостями правового регулювання сурогатного материнства в законодавстві закордон- них країн, відповідно до форм регулювання законом сурогатного материнства. Зокрема, проаналізовано законодавство Великобританії у сфері сурогатного материнства, а саме Закон про сурогатне материнство 1985 року, Закон «Про запліднення та ембріологію людини», виокремлені основні особливості укладання договорів про сурогатне материнство та передачу батьківських прав від сурогатної матері до біологічних батьків дитини у Великобританії. Було проаналізовано законодавство Ізраїлю про гестаційне сурогатство. У процесі роботи розглянуто «Закон про укладення угод про виношування дитини», особливості договору про надання послуг сурогатного материнства, виокремлено низку вимог, які висуваються до сурогатної матері в Ізраїлі. Детальному аналізу піддається законодавство Індії, пов'язане із сурогатними послугами, розглянуто основні положення законопроекту про сурогатне материнство 2019 року, вимоги до процедури суро- гатства, кримінальну відповідальність за порушення чинного індійського законодавства.

У статті звертається увага на законодавче регулювання стандартів, вимог, критеріїв чинного українського законодавства у сфері гестаційного сурогатного материнства. На основі аналізу чинного законодавства формулюються висновки щодо нагальної необхідності подальшого вдосконалення правового регулювання українського медичного законодавства щодо сурогатного материнства, створення окремого закону, який буде регулювати суто процедурні питання і відносини цієї сфери медицини.

Ключові слова: медичне право, сурогатне материнство, гестаційне сурогатство, традиційне сурогатство, репродуктивна медицина, допоміжні репродуктивні технології.

The article is devoted to problematic issues of legal regulation of organization and activities of the Institute of surrogate motherhood in the national and foreign legislation. The Institute of surrogate motherhood as a component of a reproductive medicine today is one of the main ways of treatment of infertility using assisted reproductive technologies.

Analyzed issues related to the peculiarities of legal regulation of surrogate motherhood in the legislation of foreign countries, according to the forms of the relation of the law to surrogacy. In particular, it analyses the UK legislation in the field of surrogacy, namely, the Law on surrogacy in 1985, a law "On the fertilization and embryology of the human", highlighted the main features of contracts of surrogate motherhood, and the transfer of parental rights from a surrogate mother to its biological parents of the child in the UK. We also analyzed the legislation of Israel on gestatie surrogacy. In the process, considered the "Law on the conclusion of agreements on carrying a child", and features of the contract on the provision of services of surrogacy, highlighted a number of requirements that apply to a surrogate mother in Israel. A detailed analysis is subjected to the laws of India related to Saganami services, in particular, the main provisions of the bill about surrogacy 2019, the requirements to the procedure of Surovtseva and criminal liability for violation of applicable Indian laws.

The article draws attention to the legislative regulation of standards, requirements, criteria, the existing Ukrainian legislation in the field of gestational surrogacy. Based on the analysis of the current legislation draws conclusions about the necessity of further improvement of legal regulation of the Ukrainian medical legislation regarding surrogacy, the creation of a separate law to govern purely procedural issues and the relationship of this medicine.

Key words: medical law, surrogacy, gestatie surrogacy, traditional surrogacy, reproductive medicine, assisted reproductive technology.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших про- блем людства є зниження чисельності населення, що зумов- лено цілою низкою причин. Вагоме місце серед них нале- жить скороченню репродуктивного потенціалу нації, що має наслідком поширення безпліддя. Але за останні десятиліття репродуктивна медицина зробила декілька важливих кро- ків на шляху до вирішення цієї проблеми. Натепер одним зі способів лікування безпліддя є застосування допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ), що передбачає комплекс методик, спрямованих на сприяння репродукції людини. Одним із різновидів репродуктивних технологій є сурогатне материнство. Застосування цього способу ліку- вання безпліддя є досить проблемним, оскільки він поро- джує суперечності між противниками та прихильниками цієї ідеї. Одні схиляються до думки, що це є порушенням моральних принципів, інші ж розглядають це як шанс на створення сім'ї. Усі ці розбіжності відображено у правовому регулюванні сурогатного материнства, за яким одні країни визнають його як спосіб лікування безпліддя, а решта зако- нодавчо забороняють застосовувати цю процедуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми регулювання відносин сурогатства досліджували такі спеціалісти: Д. Айвар, В. Ватрас, Я. Верес, А. Голова-

шук, Етті Самама, Йенс Хартман, Н. Квіт, Л. Красницька, О. Мітрофанова, Нуфар Ліпкін, О. Оніщенко, З. Ромов- ська, М. Сопель, Т. Сорокіна, І. Чеховська.

Мета статті полягає в аналізі нормативно-правових актів закордонних країн, які регулюють відносини, що виникають у процесі застосування процедури сурогатного материнства, та встановлення проблем, які перешкоджа- ють реалізації цього права.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до «Слов- ника юридичних термінів», сурогатне материнство – це вид допоміжної технології виробництва потомства (репродук- тивної технології), за якого запліднена яйцеклітина матері, нездатною народжувати, поміщається в організм генетично сторонньої жінки, яка виношує і народжує дитину не для себе, а для бездітної пари. Вирізняють два види сурогат- ного материнства: традиційне й гестаційне. Традиційне передбачає, що сурогатна мати є і біологічною, і генетич- ною матір'ю народженого, тоді як за гестаційного материн- ства жінка є лише біологічною матір'ю дитини.

Правоверегулювання сурогатного материнства зумов- лено особливостями законодавства тієї чи іншої країни. Виокремлюють такі форми ставлення закону до сурогат- ного материнства:

1. Альтруїстичний – передбачає надання дозволу на некомерційне сурогатне материнство, тобто сплачуються тільки поточні витрати сурогатної матері, а оплата самої послуги забороняється. Даний вид характерний для Великобританії, Канади, Ізраїлю, Данії, Бельгії, Індії.

2. Дозвільний – надання згоди як на комерційне, так і на некомерційне сурогатне материнство. Прикладами можуть слугувати Україна, Росія, Південно-Африканська Республіка, Сполучені Штати Америки (крім штатів Нью-Гемпшир і Вірджинія), Грузія.

3. Заборонний – накладення табу на будь-який вид сурогатного материнства. Характерний для країн, які вважали цю методику лікування безпліддя такою, що суперечить морально-етичним принципам. Такими державами є: Австрія, Німеччина, Франція, Італія, Швейцарія, Норвегія, Пакистан [1, с. 61–63].

Законодавство Великобританії загалом дозволяє сурогатство, але вважає незаконними деякі окремі аспекти, пов'язані з ним. Відповідно до ст. 2 (1) Закону про сурогатне материнство 1985 р., забороняється укладання договорів про сурогатне материнство на комерційній основі, такі угоди не підлягають виконанню і визнаються судом недійсними [2]. Кримінальним правопорушенням є залучення третьої сторони до переговорів щодо домовленості про сурогатство, виняток становлять некомерційні агентства. У Великобританії заборонено оплачувати послуги сурогатної матері, крім покриття її фактичних витрат, що визначається Законом як «розумна оплата». Відповідно до ст. 3 (1) цього ж Закону, заборонено розміщення реклами, у якій міститься вказівка, що особа може сприяти укладенню договору стосовно сурогатного материнства або бути учасником таких переговорів за винагороду. Дане положення стосується також розміщення оголошень про надання послуг сурогатної матері. У разі порушення цієї статті власник відповідного видання чи поширювач даної інформації в мережі Інтернет підлягають кримінальній відповідальності.

Згідно із гл. 33 Закону «Про запліднення та ембріологію людини» від 2008 р., сурогатна мати є законною матір'ю дитини. Щодо батька, то відповідно до гл. 35, законним батьком дитини є чоловік сурогатної матері [3]. Якщо жінка незаміжня, то батьком вважається чоловік, який уклав із нею договір. Але законодавство передбачає передачу батьківських прав від сурогатної матері до біологічних батьків у судовому порядку. У такому разі сурогатна матір повинна дати згоду на передачу батьківства не раніше ніж за шість тижнів та не пізніше шести місяців. Але цього недостатньо для оформлення «батьківського наказу». Верховний Суд встановлює низку вимог для ухвалення цього рішення: передусім дитина повинна народитися внаслідок передачі сурогатній матері ембріона; щонайменше один із подружжя є біологічним батьком дитини; заява на отримання батьківських прав подана чоловіком і дружиною разом; кожному заявнику не менше вісімнадцяти років; наявність підтвердження, що сурогатній матері не надавалася жодна винагорода за надану послугу, крім «розумної оплати». У разі дотримання всіх цих умов суд оформлює відповідне рішення про передачу дитини її новоспеченим батькам.

У 1966 р. уряд Ізраїлю легалізував гестаційне сурогатство відповідно до «Закону про укладення угод про виношування дитини». Цей Закон передбачає, що послугами сурогатного материнства можуть скористатися виключно жінки, які не можуть народити дитину, або можуть, але це становить загрозу для їхнього здоров'я. У цьому нормативно-правовому акті зазначено низку вимог, які висуваються до сурогатної матері. По-перше, вона не може бути донором яйцеклітини; по друге, сурогатна матір повинна сповідувати ту ж релігію, що й біологічні батьки; по-третє, вона не може відмовитися від угоди за її укладення, за винятком особливих випадків; по-четверте,

сурогатною матір'ю не може бути один із членів сім'ї або особа, що має генетичний зв'язок із дитиною; по-п'яте, жінка повинна мати хоча б одну дитину (ст. ст. 8–9) [4]. Угоди здебільшого містили обмеження для сурогатної матері, наприклад, їй могли заборонити їсти певні продукти харчування. Якщо батьки дитини дізналися, що сурогатна мати палить, вони могли подати на неї в суд. В Ізраїлі заборонено користуватися послугами сурогатної матері гомосексуальним парам, цей Закон поширює свою дію виключно на гетеросексуальне подружжя.

Договір про надання послуг сурогатного материнства розглядається спеціальною комісією, яка перевіряє психічне та фізичне здоров'я всіх сторін; здійснює огляд усіх документів, поданих учасниками цієї домовленості, особисто проводить бесіди з кожною зі сторін. Отже, комісія виступає посередником між сурогатною матір'ю та подружжям, яке бажає мати дитину. До складу цієї комісії входять: два спеціалісти у сфері гінекології й акушерства, лікар-терапевт, психолог, соціальний робітник, юрист і представник релігійної конфесії. Усі члени комісії затверджуються міністром охорони здоров'я Ізраїлю.

Ще однією країною, де дозволено сурогатство, є Грузія. Законодавство Грузії надає дозвіл як на комерційне, так і на некомерційне сурогатне материнство. Відповідно до ч. 1 ст. 143 Закону «Про здоров'я», запліднення *in vitro* дозволяється у випадках: лікування безпліддя, якщо є ризик передачі дитині генетичного захворювання від матері або чоловіка, за відсутності в жінки матки [5]. Для отримання послуг сурогатної матері в обох випадках потрібна письмова згода подружжя. У разі виникнення суперечок між подружжям, причиною якого є відмова батька мати дитину, отриману шляхом штучного запліднення, превалює право жінки. Звісно, під час вирішення таких справ суд ураховує інтереси кожної зі сторін, але все ж такі рішення ухвалюються на користь генетичної матері. Якщо чоловік висунув відповідну відмову до безпосередньої трансплантації ембріона до організму жінки, такий зародок підлягає знищенню [6, с. 168].

Із ч. 2 ст. 143 випливає, що подружжя є законними батьками дитини, сурогатна мати не може бути визнана за мати народженого. Під час реєстрації новонародженого необхідний документ, що засвідчує факт екстракорпорального запліднення, виданий медичним центром, у якому проходила відповідна процедура, та нотаріально засвідчена угода між подружжям і сурогатною матір'ю про надання відповідних послуг. У разі відсутності зазначених документів сурогатна матір дитини вважається законною.

Батьківщиною «репродуктивного туризму» є Індія. Послуги сурогатства тут досить дешеві порівняно з іншими країнами, що зумовлює більшість бездітних пар звертатися по допомогу саме до індійських жінок. Однією з головних причин сурогатного материнства є бідність населення, що зумовлює жінок надавати свої послуги на платній основі. Але влада Індії виступає проти комерційного сурогатного материнства, вважаючи його таким, що суперечить моралі, оскільки продаж дітей розглядається як пряме порушення законодавчих приписів. Уряд спрямований на правове регулювання саме альтруїстичного сурогатства та заборону комерційного, що має наслідком представлення міністром охорони здоров'я Харш Вардханом законопроект про сурогатне материнство 2019 р.

Відповідно до гл. 3 ст. 4 законопроект про сурогатне материнство, процедура сурогатства проводиться за таких умов: а) один із подружжя або обидва страждають від безпліддя або на іншу хворобу, що не дає можливості мати дітей; б) якщо дана процедура здійснюється не для комерційних цілей [7]. Щоб отримати право на користування послугами сурогатної матері, подружжя повинно мати «сертифікат необхідності» та «сертифікат відповідності». Для отримання першого сертифіката чоловік і дружина повинні довести, що вони страждають від безпліддя;

мати відповідний наказ про батьківство й опіку над сурогатною дитиною, отриманий від суду, та покрити страховку строком на шістьнадцять місяців, що охоплює період вагітності сурогатної матері та можливі ускладнення для неї після пологів. Сертифікат про придатність пари видається за дотримання таких умов: подружжя є громадянами Індії, які перебувають у шлюбі не менше п'яти років; вік жінки – від 23 до 50 років, чоловіка – від 26 до 55; відсутність у пари дітей.

Положення даного законопроекту визначають низку вимог, які ставляться безпосередньо до жінки, яка буде виношувати дитину. Вік такої жінки повинен становити від 25 до 35 років, наявність власної здорової дитини, відсутність родинних зв'язків із подружжям, жінка не може бути сурогатною матір'ю більше одного разу. Законопроект деяким чином захищає права сурогатних матерів, що виявляється передусім у тому, що після народження дитини подружжя не може відмовитися від дитини, навіть якщо та має якісь вади. Крім того, шлюбна пара не може змусити сурогатну матір зробити аборт без її письмової згоди на це та дозволу відповідного органу. Жінка має право відмовитися від надання цієї послуги виключно до процедури трансплантації ембріона в її організм.

У п. 7 зазначено умови, за яких особа підлягає кримінальній відповідальності у виді штрафу розміром до десяти рупій та позбавлення волі на строк до десяти років. Це передусім стосується розміщення реклами щодо сурогатства, за будь-які види експлуатації народженого та сурогатної матері, продаж ембріона або гамет із метою сурогатства.

Законодавство України має дозвільний режим правового регулювання гестаційного сурогатного материнства. Натепер немає єдиного законодавчого акта, який регулює суто відносини щодо сурогатства, але є безліч нормативно-правових актів, у яких містяться положення, що регулюють дану сферу: Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Закон «Основи законодавства України про охорону здоров'я», наказ Міністерства охорони здоров'я (далі – МОЗ) України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» від 9 вересня 2013 р.

Умовами проведення сурогатного материнства, відповідно до п. 6.1 наказу МОЗ, є наявність медичних показань і необхідних документів, наявність генетичного зв'язку подружжя або одного з подружжя з дитиною, відсутність такого зв'язку між сурогатною матір'ю та дитиною [8]. Законодавство України передбачає можливість виношування дитини родичами батьків, на відміну від законів Індії та Ізраїлю. Сурогатна матір повинна відповідати таким критеріям: 1) віковий: повноліття, максимальний вік не передбачений, на практиці це здебільшого 35–36 років; 2) медичний: не повинна мати протипоказань для виношування та народження дитини; психічне і соматичне здоров'я; 3) соціальний: наявність власної здорової дитини; 4) юридичний: заява про згоду сурогатної матері та її чоловіка на проведення імплантації ембріона, яка додається до договору [9, с. 105].

Права й обов'язки, що виникли між сторонами у зв'язку із сурогатством, регулюється главою Цивільного кодексу України, яка містить основні положення про договори. У договорі можуть бути прописані основні права й обов'язки сурогатної матері та її контрагентів. Майбутні батьки мають право зобов'язати жінку прохочити щомісячне медичне обстеження, дотримуватися рекомендацій щодо харчування, не палити, не вживати алкогольні напої, інформувати подружжя про свій стан здоров'я. Водночас біологічні батьки після виконання сурогатною матір'ю всіх цих умов повинні забезпечити виконання матеріальної складової частини цього договору, що включає в себе фактичні витрати та винагороду за надані послуги.

Положення Сімейного кодексу України (далі – СКУ) забезпечують права дитини та подружжя, що є генетичними батьками дитини. Відповідно до ст. 123 СКУ, у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком і жінкою) у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя [10]. Для реєстрації новонародженого необхідна заява подружжя, нотаріально засвідчена згода сурогатної матері на запис подружжя батьками дитини, а також довідка про генетичну спорідненість батьків (одного з них) із дитиною (п. 11 гл. 1 р. 3 наказу Міністерства юстиції «Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні») [11].

На відміну від вищезазначених країн, законодавство Німеччини забороняє будь-який вид сурогатства. Відповідно до п. 1 ст. 1 п. 7 Акта про захист ембріонів від 13 грудня 1990 р., особа, яка бере на себе обов'язок проводити процедуру штучного запліднення або здійснити трансплантацію ембріона в організм жінки (сурогатна матір), підлягає позбавленню волі строком на три роки [12]. Дане положення поширюється суто на лікаря, який проводив відповідну процедуру, але не на сурогатну матір. Консервативне ставлення німецького законодавства до сурогатного материнства змушує бездітні пари звертатися за отримання такої послуги до інших країн. Але як отримати право на батьківство над дитиною в Німеччині, виношену сурогатною матір'ю? Відповіддю на це питання буде рішення Верховного суду Німеччини від 10 грудня 2014 р. Це рішення стосується одностатевої пари, яка в серпні 2010 р. уклала договір про отримання послуг сурогатної матері в Каліфорнії. Дитина була зачата за допомогою сперми одного з подружжя й анонімно подарованої яйцеклітини. Після народження дитини сурогатна матір визнала право на батьківство за шлюбною парою, що було закріплено рішенням Каліфорнійського суду. Забравши дитину до Берліна, пара вирішила зареєструвати дитину, але орган реєстрації актів цивільного стану відмовився записувати подружжя як законних батьків дитини. Через це пара звернулася до суду з позовом про визнання їхніх батьківських прав, позов відхилив, мотивуючи це тим, що законодавство Німеччини забороняє сурогатне материнство, тому дитина належить жінці, яка її вносила. Потім подружжя звернулося до Верховного Суду, який постановив, що рішення суду Каліфорнії про визнання подружжя законними батьками дитини може бути цілковито визнане в Німеччині [13]. Отже, закордонне рішення про присвоєння батьківства батькам дитини, а не сурогатній матері, як це передбачено німецьким законодавством, не є автоматично порушенням німецької державної політики, якщо принаймні один із батьків генетично пов'язаний із дитиною.

Законодавство Франції теж передбачає заборону на здійснення процедури сурогатства. Це закріплюється в Законі про біоетику від 1994 р. та Цивільному кодексі Франції, у ст. 16–7 цього Кодексу зазначено, що всі угоди, які стосуються продовження роду або гестації за рахунок третьої особи, є недійсними. Таке ставлення до сурогатства пояснюється тим, що дана процедура є порушенням принципу недоступності людського тіла, відповідно до якого особа не може бути об'єктом контракту або договору. Як у Німеччині, французи можуть скористатися цією послугою, але за межами своєї країни, здебільшого населення Франції звертається до Сполучених Штатів Америки (далі – США). За законом діти, народжені від третьої особи, не можуть отримати французьке громадянство. З такою проблемою зіткнулося подружжя Маннессон у справі «Маннессон проти Франції». Французька влада відмовилася визнавати батьківство пари на дитину, народжену у США за допомогою процесу сурогатного материнства. Для оскарження відповідного рішення чоловік і дружина звернулися до Європейського суду з прав людини для відновлення порушеного права.

Подружжя посилалося на ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і ст. 8 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини, що забезпечує право дитини на збереження своєї індивідуальності, включаючи ім'я, громадянство та сімейні зв'язки. У підсумку Європейський суд ухвалив рішення на користь подружжя, пояснюючи це тим, що, оскільки подружжя має біологічний зв'язок із дитиною, то відмова у встановленні відносин спорідненості між батьками і дитиною є прямим порушенням права на повагу до приватного життя дітей [14]. Тому в цьому випадку Франція вийшла за межі розсуду.

Висновки. Отже, проаналізувавши наведені вище нормативно-правові акти, можна дійти висновку, що

правове регулювання сурогатного материнства зумовлено особливим ставленням до цієї процедури тієї чи іншої країни. Для більш ефективного регулювання даного інституту репродуктивної системи треба внести деякі корективи в законодавство, що регулює цю сферу. Це передусім стосується України, яка потребує створення окремого закону, який буде регулювати виключно відносини стосовно сурогатства, як у Великобританії, або внесення змін у вже чинне законодавство, що передбачає розширення переліку вимог до сурогатної матері та до подружжя, регламентацію більш чіткої процедури встановлення батьківства над дитиною, з урахуванням форс-мажорних обставин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чеховська І. Сурогатне материнство : теоретико-правові підходи до розуміння сутності. *Міжнародний юридичний вісник Університету державної фіскальної служби України: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 3–4 (6–7). С. 58–64.
2. Surrogacy Arrangements Act of 16th July 1985. Chapter 49. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1985/49> (дата звернення: 25.04.2020).
3. Human Fertilisation and Embryology Act of 13th November 2008. Part 2. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/22/contents> (дата звернення: 25.04.2020).
4. Lipkin Nuphar, Samama Etti. Surrogacy in Israel. Status Report 2010 and Proposals for Legislative Amendment. URL: http://isha.org.il/wp-content/uploads/2014/08/surrogacy_Eng001.pdf.
5. Law of Georgia on health care of 10th December 1997 № 1139-IS. URL: <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/download/29980/33/en/pdf> (дата звернення: 25.04.2020).
6. Khurtsidze Ia. Legal Regulation of Surrogacy in Georgia. *European scientific journal*. 2016. P. 165–169. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/8597-1-24875-1-10-20170104.pdf>.
7. The Surrogacy (Regulation) Bill of 15th July 2019 № 156-C. URL: http://164.100.47.5/committee_web/BillFile/Bill/70/137/156-C%20of%202019_2019_12_12.pdf (дата звернення: 25.04.2020).
8. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ МОЗ України від 9 вересня 2013 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13> (дата звернення: 25.04.2020).
9. Оніщенко О., Козіна П. Сурогатне материнство в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект. *Повітряне і космічне право: юридичний вісник Національного авіаційного університету*. 2015. № 36. С. 102–108.
10. Сімейний Кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947–III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135 (дата звернення: 25.04.2020).
11. Про затвердження Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : наказ Міністерства юстиції від 18 жовтня 2000 р. № 52/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00> (дата звернення: 25.04.2020).
12. Act for Protection of Embryos (The German Embryo Protection Act) of 13th December 1990. *Federal Law Gazette*. 1990. Part 1. 19th December. № 69. P. 2746 (дата звернення: 25.04.2020).
13. Case of the German Federal Court of Justice of 10th December 2014. XII ZB 463/13. URL: <https://conflictoflaws.net/2015/german-federal-court-of-justice-on-surrogacy-and-german-public-policy/?print=pdf>.
14. Case of Mennesson v. France of 26th June 2014 № 65192/11. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/003-4804617-5854908%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/003-4804617-5854908%20(1).pdf).